

TERÖRİZM VE SİVİL İTAATSIZLIK

Terrorism and Civil Disobedience

Ahmet TAŞKIN*

Özet

Siyasi, dinî veya ideolojik amacına ulaşmak için her türlü aracı meşru gören, amacına giden yolda engel olarak gördüğü her şeyi hiçbir ayırım gözetmeksizin ölçsüz ve kuralsız, şiddet, korku ve tehdit yöntemleriyle hedef alan terörizm, sivil itaatsizlikten tamamen farklıdır; ancak her türlü kitle ve toplumsal hareketleri amaçları doğrultusunda kullanmayı ihmal etmeyen terör örgütleri sivil itaatsizlik eylemlerini de kendi amaç zeminine çekmekte ilgisiz kalmaz. Terörizm, hiçbir zaman, hiçbir yerde ve hiçbir şekilde hukuka uygunluğu ve meşruluğu olmayan insanlık dışı bir eylem; sivil itaatsizlik ise demokratik ve hukuksal bir sistemde, anayasal sisteminin özüne ve geneline dokunmaksızın belirli, somut, ciddi ve tekil haksızlığa karşı, kamuya açık ve alenî, siyasi ve hukukî sorumluluğun üstlenildiği, sonuç verme olasılığı yüksek, hiçbir şiddeti içermeyen ve toplumsal adalet anlayışı ile kamu vicdanına hitap eden yasa dışı meşru bir çağrıdır.

Anahtar Kelimeler: Terörizm, Terör, Terörist, Gerilla, Sivil İtaatsizlik

Abstract

Terrorism is completely different from civil disobedience insofar as it considers every means legitimate in order to reach its political, religious or ideological goal and targets everything that it regards as an obstacle on its way to its goal by violence, intimidation and threat. However, terrorist organizations, which do not fail to use any social movement for their aims, are never indifferent to shifting civil disobedience movements towards their own ground. Whereas terrorism is an inhuman action which is never, nowhere and in no way consistent with law, civil disobedience is an unlawful but a legitimate call which opposes a specific, concrete, serious and particular injustice publicly by taking political and legal responsibility without threatening the nature of the constitutional system, which is likely to give results, which does not include any violence and which addresses the public consciousness with a sense of social justice.

Key Words: Terrorism, Terror, Terrorist, Guerilla, Civil Disobedience.

* Tetkik Hakimi, Adalet Bakanlığı.

Giriş

Terör; baskı, cebir ve şiddet, korkutma, yıldırma, sindirme ve tehdit yönleriyle neredeyse dünyanın kurulduğu günden bugüne kadar var olan ve zaman zaman ortaya çıktığı yer veya ülke açısından en ciddi sorun haline gelen, bugün için uluslararası boyutta varlığını sürdüren ve küreselleşen bir kavramdır (Hanlı, 2002).

Terör; bölücü terör, yıkıcı terör, ayrılıkçı terör, etnik terör, dinsel terör (Demirel, 2001:27vd), siyasal terör, ideolojik terör, iç terör, uluslararası terör (Uluğöl, 2002:140), ırkçı terör, siber terör, kriminal terör, aşağıdan-yukarıdan terör (Ergil, 1980:26), küresel terör (Kongar, 2002:31), biyolojik terör (Papuçcu, 2003:13), devlet terörü, kitle terörü, futbol terörü, trafik terörü ve benzeri onlarca isimle her gün duyulan; birbirinden farklı onlarca, yüzlerce tanımı olan; devletler, milletler ve bilim çevrelerince kabul edilmiş ortak bir tanımı olmayan; her gün lanetlenen, kınanan, nedenleri ortaya konulan ve önlenmesi için yüzlerce çözüm bulunan; bazen lanetleyenler tarafından da desteklenen; bazen de yasa dışı bulanlar tarafından başka isimler altında yürütülen; yok edilmek istenen ama varlığını her zaman sürdüren şiddet içerikli eylemlerin adıdır.

Terör; siyasal iktidarı elde etme veya belli bir ideolojiyi hâkim kılma yolundaki silâhlı mücadelelerini haklı ve meşru bulanların iktidar olduklarında kendilerine yönelen aynı tür silâhlı mücadeleyi haksız ve gayrı meşru bulmaları; resmî olarak lanetledikleri hâlde ülke menfaatleri için komşu ülkeler aleyhine yönelen silâhlı eylemleri desteklemeleri ve benzeri bir çok çelişki ve paradoksu içinde barındıran bir olgudur. Terör, sadece polisiye ve askerî bir olay değil, sosyolojik, psikolojik, kültürel, ekonomik, politik ve tarihsel, idarî ve adli yönlerden ele alınmak ve incelenmek zorunda olunan sosyal bir olaydır.

Terör; insanlara ve insanlığa, topluma ve toplumsal düzene bir saldırı, sosyal hayatın akışına karşı bir tehdit, medeniyetin dayandığı değerlere karşı tecavüz, demokrasinin ve demokratik süreçlerin reddi ve kısaca demokratik toplumların başının belasıdır (Çınar, 1997:9).

Makyavelist mantıkla; siyasî, dinî veya ideolojik amacına ulaşmak için her türlü aracı mubah ve meşru gören, amacına giden yolda engel olarak gördüğü her şeyi hiçbir ayırım gözetmeksizin ölçsüz ve kualsız, şiddet, korku ve tehdit yöntemleriyle hedef alan terörizm; demokratik sistemlerde yer alan ve yasa dışı olmakla birlikte meşru bir eylem olan sivil itaatsizlikten tamamen farklıdır; ancak her türlü kitle ve toplumsal hareketleri amaçları doğrultusunda kullanmayı ihmal etmeyen terör örgütleri, sivil itaatsizlik eylemlerini kendi amaç zeminine çekmekte ilgisiz kalmaz.

Değişen dünya dengeleri ve uluslararası ilişkilerdeki farklılaşmalar sonucunda, sıcak savaşlar yerini soğuk savaş metotlarına bırakmıştır. Soğuk savaşın gereği olarak ortaya çıkan psikolojik savaş türü ve bu savaşın vazgeçilmez unsuru düşük yoğunluktaki çatışmalar (Low Intensity Conflict), terör kavramını da beraberinde getirmiştir (Hanlı, 2002).

Terörün ve Terörizmin Tanımı

Terörün birden fazla çeşidinin bulunması, ahlâkî ve siyasî değerlendirmelerdeki farklılıklar nedeniyle birinin terör olarak nitelendirdiği eylemi diğeri bağımsızlık savaşı olarak nitelendirebilmektedir. Bu nedenle de kriminolog, sosyolog ve hukukçuların terör ve terörizmin tanımı konusunda tam bir mutabakat içinde oldukları söylenemez (Zafer, 1999:4).

Her şeyden önce terör ve terörizm ayrı kavramlardır. Terörden farklı olarak terörizm, siyasal amaçlar için örgütlü, sistemli ve sürekli terör kullanmayı yöntem olarak benimseyen bir strateji anlayışıdır (Bozdemir, 1981, c.6:526). Terörizmden söz edebilmek için aynı siyasî amaca yönelmiş bir dizi terör olayının varlığı gereklidir. Birbirleriyle bağlantılı olmayan terör hareketleri toplumdaki dehşet ve korkuyu artırsa da terörizmden söz etmek için yeterli değildir (Başeren, 2000:2). Terörizm, siyasî, dinî veya ideolojik hedeflere ulaşmak için korku salma, zorlama, tehdit gibi usullerle şiddetin plânlı ve birikimli kullanımınıdır. Terörizm, genelde sembolik nitelikte asıl kurbanların ardındaki seyirci kitleyi etkilemeyi amaçlayan bir suç eylemidir (Tavas, 2000:16); sistematik bir fikir değil, bir yöntem, bir taktik ve savaş stratejisi (Yayla, 1990:339), örgütlü ve kurasız bir şiddet hareketidir.

Terörizmin bütün dünya devletleri tarafından ya da en azından etkili olduğu kabul edilebilecek çoğunluğu tarafından onaylanmış tanımı yoktur (Başeren, 2000:1). Wilkinson'a göre, terörizmi tanımlamakta tek mesele, terörün sübjektif mahiyetinden doğmaktadır (Aktaran: Hazır, 2001:43). Aslında sübjektif olan terör kavramının kendisi değil onun ele alınması ve yorumlanmasıdır. Adaletin, kişisel, toplumsal ve ülkesel çıkarların üstünde tutulduğu yerde terörün objektif tanımı yapılabilir. Bugün için böyle bir yeri göstermek mümkün değildir.

Terör kavramı Fransızca "terreur" kavramından gelmektedir (Şehirli, 2000:93) ve Türkçe'deki karşılığı, "yıldırma, korkutma ve tedhiş"tir (TDK, 1988, c.2:1459). Lügat anlamıyla; "yıldırma; korkutma; tedhiş; sistemli şekilde şiddet kullanma; baskı, cebir ve şiddet, korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit yöntemlerinden biriyle kişileri susturarak tepkilerini önlemek yolu"dur (Yılmaz, 1992:906; Şener, 2001:795). Ancak bu korkutma, yıldırma ve tedhiş, yoğunluk olarak oldukça büyük çaplı ve birey ya da bireylerin ruhsal yapılarını birden bire kaplayan korku durumunu ve şiddet hâlini ifade etmektedir. Bir tanıma göre terör; "Bir gücü, bir iktidarı zorla kabul ettirmek amacıyla sistemli bir biçimde şiddet kullanma, yıldırma ve tedhiş"tir (www.teror.gen.tr, 2002). Bir diğer tanıma göre terör, insanları yıldırma, sindirmek yoluyla onlara belli düşünce ve davranışları benimsetmek için zor kullanma ya da tehdit etme eylemidir (www.teror.gen.tr, 2002).

3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun 1. maddesine göre; "Terör, baskı, cebir, şiddet, korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit yöntemlerinden biriyle, anayasada belirtilen Cumhuriyetin niteliklerini, siyasî, hukukî, sosyal, lâik, ekonomik düzeni değiştirmek, devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devleti'nin ve Cumhuriyeti'nin varlığını tehlikeye düşürmek, devlet otoritesini zaafa uğratmak veya yıkmak veya ele geçirmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, devletin iç ve dış güvenliğini, kamu düzenini veya genel sağlığı bozmak amacıyla bir örgüte mensup kişi veya kişiler tarafından girişilecek her türlü eylemlerdir."

Burada yapılan tanımlama, her ne kadar terör tanımı olarak verilmiş olsa da asıl vurgulanan terörizmdir. Çünkü terörizm kavramına bakıldığında genellikle şiddet ve dehşet olgularının birleştiği siyasal içerikli ve kurulu bir düzene-sisteme yönelik amaçlı eyleme verilen ad olarak karşımıza çıkmaktadır.

ABD yasalarına göre; “Terör eylemi: a) ABD'nin ya da herhangi bir eyaletinin ceza yasalarını çiğneyen ya da ABD'nin ya da herhangi bir eyaletinin yargılama alanı içinde işlendiğinde ceza gerektirecek ihlâl oluşturan bir şiddet eylemi ya da insan yaşamı için tehlike oluşturan eylem içeren bir etkinlik, b) Sivil nüfusa gözdağı verme veya baskı yapma; suikast veya adam kaçırma suretiyle hükümetin bir eylemini etkilemek amacını güttüğü ortaya çıkan bir eylem anlamına gelmektedir.”

ABD ordusunun US Army Operational Concept for Terrorism Counteraction adlı el kitabındaki tanıma göre, “Terör, siyasal, dinsel ya da ideolojik hedeflere varmak isteyen, önceden plânlanmış şiddet kullanımı veya şiddet kullanma tehdididir.” Burada dikkat edilecek husus “terörün zorlama, korkutma ve gözdağı verme öğeleridir” (Tacar, 1999:74-75).

ABD, 11 Eylül 2001 tarihinde uğramış olduğu terör saldırısından sonra terör karşıtı (counter terror) siyasetini şu başlıklar altında ilân etti: “a) Teröristlere taviz vermeyin ve onlarla anlaşma yapmayın. b) Teröristleri adalete teslim edin. c) Terörü destekleyen ülkeleri tecrit edin ve tavırlarını değiştirmeye zorlayın. d) ABD ile birlikte hareket eden ve yardım isteyen ülkelerin kontrterörizm olanaklarını artırın” (Alacakaptan, 2004:133). Bize göre, söz konusu ilkelere “Teröre iradî veya ihmâlî olarak zemin hazırlamayın” başlığı da eklenmelidir. Çünkü terörün sebebinden değil sebepler zincirinden söz etmek gerekir. Bu sebeplerin içine uluslararası unsurlar (dış odak), siyasî ve idarî istikrarsızlık, güvenlik güçlerinin durumu ve tutumu, istihbarat, cezaevleri, insan hakları, işsizlik, ekonomik durum, düzensiz göç, çarpık kentleşme, yolsuzluklar, adaletsizlik vb. bir çok husus girer (Bölügeray:1996:15vd).

Terörün en önemli özelliklerinden biri hedefini rastgele seçmesidir. Terör, büyük çaplı korku veren ve bireylerde yılgınlık yaratan bir eylem durumunu ifade ederken; terörizm, siyasal amaçlar için mevcut durumu yasadışı yollardan değiştirmek amacıyla örgütlü, sistemli ve sürekli terör eylemlerini kullanmayı bir yöntem olarak benimseme durumudur (www.terror.gen.tr, 2002).

Terörizm için çok sayıda insana gerek yoktur (Alacakaptan, 2004:130). Fakat terörün yalnızca azınlıkta kalan bir grup örgütlü insan tarafından yapıldığını söylemek de doğru değildir. Çünkü terör, devlet veya siyasal iktidarın terörü şeklinde de olabilir. Türü ne olursa olsun, şiddetsiz terör ve terörizm olamaz.

Terör örgütlerinin örgütlenmeleri de kendilerine özgü olup genelde haber alma, hareket, sabotaj, mülitan veya sempatizan toplama, eğitim, cephane, karargah, sağlık ve propaganda gibi bölümlerden oluşur (Hacıhafızoğlu, 2000:38-39).

Teröristin Tanımı:

Terörist, siyasî maksadını, ideolojisini ve üstünlüğünü kabul ettirmek için halkı ve karşı tarafı ürkütecek, dehşete düşürecek hareket ve faaliyetlerde bulunan tedhişçi kimsedir (Demirel, 2001:24).

Terörün bir eylem olarak varlığı, bu eylemi gerçekleştiren kişiler hakkında da çeşitli varsayımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kimileri, teröristlerin işlediklerine bakarak, bu insanların normal olmadıklarını ileri sürmüş ve onların psikolojik olarak normal insanlardan farklı olduklarını söylemişler; kimileri, terör olaylarının olay boyutundan çok amacına bakarak, teröristlerin beyni yıkanmış insan olduklarını; kimileri ise mevcut siyasal sistemin tam işlememesinin terör eylemlerine sebep olduğunu dikkate alarak, teröristin özgürlük savaşçısı olduğunu öne çıkarmaya çalışmışlardır. Bunların dışında da teröristin kim olduğuna dair daha farklı görüşleri ve betimlemeleri bulmak mümkündür (Çınar, 1997:192-193).

Terörist, örgütsel bir yapı altında, düzenli ve sistematik olarak umursamazca şiddet uygulayan umutsuz bir kişidir. Zaten terör de umutsuzluktur. Nitekim bütün Batı dillerinde, ısrarla terör uygulayanlara İspanyolca kökenli “desperados” sıfatı verilir. Terminolojiye giren “desperados” ise “umutsuzlar” demektir. Terörist, umutsuzluğunu dışı vuran kişidir (Altuğ, 1995:18; Uluengin, 1992).

Terörist, unvanı sever. Kendisine verilecek cazip bir sıfatla, çoğunlukla hayal dahi edemediği bir özelliğe kavuşturulmuş olur; devrimci, mücahit, eylemci, özgürlük savaşçısı gibi isimlerden büyük kıvanç duyar.

Terörist için öldürme bir araçtır. Terörist, amacını yitirdiği veya ulaşamayacağını anladığı zaman, artık terör onun için bir yaşam tarzı olmuştur. Bu durumda olanların birçoğu mesleklerine ve yapılarına en uygun yolu seçmekte veya mafyalaşmaktadır. Teröristin eğitim düzeyi genellikle düşüktür. Çoğunlukla yarım kalmış eğitimin üzerine sert, psikolojik baskı içeren siyasî ve terör eylemi eğitimi almış olurlar (İlhan, 1998:55).

Hangi siyasal görüş doğrultusunda olursa olsun, etki yaratmak için terörist stratejilere başvuran herkesin terörist olduğunu kabul etmek gerekir. Sadece niteliği gereği şiddetle hiçbir şekilde bağdaşması mümkün olmayan ideolojilerin, şiddete başvurdukları anda artık kendileri olamayacağı için terörist olmaları imkân dışıdır (Başeren, 2000:3). Yeri gelmişken, şiddetsiz terör ve terörizm olamayacağı gibi, şiddeti içeren bir sivil itaatsizlik eyleminin de söz konusu olamayacağını belirtmekte yarar vardır.

Teröristler genellikle kendilerine “gerilla” derler. Fakat gerillalar terörist değildirler ve düzenli ordulara savaş açan gayri düzenli askerlerdir. Teröristler ise yaşlılar, kadınlar ve çocuklar gibi zayıf, savunmasız ve genellikle askerler dışında herkeşe saldırırlar. Terörizm, gerilla savaşının bir çeşidi değildir ve siyasî görevi bugün tamamıyla değişiktir. Gerilla ile terörist arasındaki fark kelime olmayıp nitelik farkıdır (Altuğ, 1995:17). Teröristin en önemli özelliklerinden biri hedefini rastgele seçmesidir.

Kriminoloji bilimine göre; herhangi bir kişi işlediği suçun kimse tarafından bilinmesini ve görülmesini istemezken, terörist bunun tam tersine mümkün olduğu kadar fazla kişinin haberdar olmasını amaçlar ve tercih eder. Çünkü, kurbanını öldürürken asıl yapmak istediği şey geniş bir kitleye mesaj vermektir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken çok önemli bir husus ortaya çıkmaktadır. Teröristin işlediği fiille kitleye mesaj vermek bakımından doğurduğu fizikî kapasitesinin çok büyük bir fark

vardır. Bu açıdan fiil fizikî kapasitesinin çok üstünde bir etki doğurmaktadır (Başeren, 2000:5). T.P.Thornton'a göre "fiil sembolik"tir. Fiilin sembolik olması, terörizmi gerilla ve diğer savaşırlardan, teröristi de gerilla ve özgürlük savaşçısından ayırır (Hanlı, 2001:27). Örneğin, bir devletin diplomatlarına karşı terörist bir stratejiye başvuranlar, diplomatlarını öldürüp o devleti diplomatsız bırakarak sonuç almayı düşünmezler. Onlar diplomatları öldürmenin ötesinde yaratacakları etkinin peşindedirler. Amaç propaganda yapmaktır. Fiilin sembolik olması işlenmediği anlamına gelmez, aksine korku öğrenilen sübjektif bir deneyim olduğu için bu gerçekleşene kadar şiddet içeren fiil mutlaka işlenmelidir (Karacan, 1984:196). Maksat, baskı, korku ve yalınlık yaratmaktır. Stratejinin hedef aldığı kitle korkmayı öğrendikten sonra şiddet kullanılmadan sadece tehdidi de yeterli olacaktır. Şiddet neticeye ulaşmak için kullanılan bir araçtır ve terörle propagandayı birbirinden ayırır (Bayraktar, 1982:164).

Özgürlük savaşçıları ile teröristler arasında da fark vardır. Özgürlük savaşçıları, düzenli askerî kuvvetlere karşı savaştıkları ve sivillere zarar vermedikleri için gayri düzenli asker sayılabilirler. Teröristler ise kasten ve özellikle sivilleri hedef alırlar. Terörizmi tanımlayan da masuma karşı hesaplanmış olan saldırdır. Devlet başkanlarından sade vatandaşlara kadar toplumun bütün unsurları tehlikededir. Özgürlük savaşçısı, savaş kurallarına tâbi olup, rehine almaz, sivilleri tehlikeye atmaz ve silâhlarını açıkta taşır. Buna karşın terörist, silâhlı çatışmaya uygulanabilen devletler hukukunun bütün temel kurallarını ihlâl eder. Siviller her ne kadar savaşta tehlikede olabilirlerse de onlar şiddetin meşru mevzuları değildirler. Bu farkı tanımayan teröristin başlıca hedefi masumdur. Bu nedenle terörist eylemler hiçbir zaman kabul edilemez ve mazur görülemez.

Teröristler, savundukları ideolojiye bağlı olarak, haksızlık ve zulüm olarak gördükleri yönetim ve yöneticileri bertaraf etmeyi, böylece daha mutlu ve adaletli bir hayat tarzını amaç edindiklerini ileri sürmektedirler (www.terror.gen.tr, 2002).

Bu uğurda kendilerini, haklarını savundukları toplumun, kıymeti henüz tam bilinmeyen meçhul savaşçıları ve fedakar gönüllüleri olarak görürler. Halkın bilinçli olmaması nedeniyle, kendisi için yapılan iyi şeyleri algılayamayacağı ve bu nedenle yürütülen harekete katılmasının mümkün olmadığı, ancak zaman içerisinde bilinç kazanarak harekete katılacağı ileri sürülür. Bu zamana kadar, azınlıkta olan bilinçli kitlelerin, halk adına mücadeleyi yürütmesi, mücadeleye önderlik etmesi gerektiği savunulur (www.terror.gen.tr, 2002).

Neden bir takım insanlar amaçlarına ulaşmada ölümü göze alıp, her türlü zorluk ve yokluğa katlanarak, silâhlı şiddet gibi oldukça zor bir maceraya atılmaktadırlar? Bunun en büyük nedeni, mücadele verdikleri düşmanları ile aralarındaki güç dengesizliğinde yatmaktadır. Hedef alınan sistemin normal yollardan değiştirilmesinin imkânsızlığı silâhlı mücadeleyi tek çare olarak göstermekte ve güç dengesizliğini ancak terör eylemlerine başvurarak gidermeye çalışmaktadırlar (www.terror.gen.tr, 2002).

Sivil İtaatsizlik Kavramı

Sivil itaatsizlik, kavram olarak ilk kez 19. yüzyılda Henry David Thoreau tarafından kullanılmıştır (Huxley, 1971:59). Thoreau, kölelik karşıtlarının bir eylemi olarak görülen ‘kelle vergisi’ni ödemeyi reddettiği için 1846 Temmuz’unda tutuklanarak cezaevine girdiği sırada ‘Resistance To Civil Government’ manifestosunu kaleme almıştır. Bu eser, yazarın yaşadığı dönemin kölecilik politikası güden, Meksika ile savaş hâlinde bulunan Amerikan yönetimine karşı tepkisini, kendisi ile aynı görüşte olanlar için etkin olarak taleplerini dile getirmenin yollarını belirttiği bir yapıttır (Hergüllü, 2001).

Eski Yunan uygarlığında Socrates ve Antigone olaylarına kadar uzanan (Hergüllü, 2001) ve İslam siyaset felsefesinde de yer alan (Uyanık, 2001:35) sivil itaatsizlik kavramı, Henry David Thoreau ile literatüre girmiştir. Yirminci yüzyılda Thoreau, Mahatma Gandhi ve Martin Luther King ile birlikte sivil itaatsizliğin öncüleri olarak sayılmaktadır (www.hukuk.gen.tr, 2003).

Bir tanıma göre sivil itaatsizlik; “Yönetim siyasetinin ya da yasaların değişmesini isteyen, alenî, şiddetsiz, vicdanî, fakat aynı zamanda siyasî olan, yasa dışı bir eylem”dir (Rawls, 1994a:401vd). Bir tanıma göre ; “Hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna, kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl bir protesto eylemidir” (Ökcesiz, 1994a:130). Bir tanıma göre; “Yasadışı ve kamuoyuna açık, hedefi ve nasıl gerçekleştirileceği belli, eylemcisinin politik ve hukukî sorumluluğunu üstlendiği, şiddete kapalı, kamu vicdanına yönelik bir çağrı içeren haksızlıklara karşı ortak bir eylem biçimi”dir (<http://212.154.21.40/2001>). Diğer bir tanıma göre de; “Şiddetten arınmış, evrensel kabul gören hukuksal değerlerin ve toplumsal etiğin yarattığı motivasyonla pozitif hukuk normlarının bilinçli, yaptırımlarına katlanılarak ihlâli ile karakterize edilebilen bir protesto eylemidir” (www.altzine.net).

Özlem’e göre; sivil itaatsizlik, bir hukukî normun çiğnenmesine karşı yasa dışı bir eylemde bulunmaktır. Bu eylemi devrim, ihtilâl ve darbe gibi eylemlerden ayıran temel yön, onun şiddete başvurmaması, alenî, kamuya açık, siyasî teröre ve dinsel fanatizme karşı, politik birliğin meşruiyetini peşinen kabul etmiş oluşudur (Doğan, 1997:85).

Bu tanımlardan da anlaşılacağı gibi sivil itaatsizlik kavramı, yasanın özüne itaat çerçevesinde, yasaya itaatsizlik şeklinde bir paradoksu içermektedir (www.hukuk.gen.tr, 2003).

Sivil itaatsizlik her şeyden önce bir “Siyasî ifade” biçimidir (Harding, 1991:9). Kişi, bireysel ya da kitlesel bir davranışla, kural dışı protesto yürüyüşü, açlık grevi yapabilir, işgal eylemine katılabilir, bir parktaki ağaçların kesilmesine karşı çıkabilir ya da gecekonduların yıkılmasına gelen dozerlerin önüne çıkarak pasif direniş gösterebilir. Demokratik hukuk devletinde, siyasî ifadeler ya sistemle bütünleşir, korunur, kurumsallaşır ya da sistem dışında bırakılır ve yasaklanır. Bu kritik çizgiyi belirleyen faktör, her şeyden önce siyasî ifadeye yüklenen “şiddet” unsurudur. Sivil itaatsizlik, şiddet unsurunu taşımayan bir muhalefet tipi ya da siyasî ifade biçimi olduğu ölçüde sistemin içinde kalan, ama yeni hukuk devleti anlayışında birey olmanın bir ifadesi olarak düşünülmektedir (Çağlar, 1993:651).

Hiçbir devlet mutlak olarak iyi ve mutlak olarak adil olmasa da (Saner, 2001:152) sivil itaatsizlik, genel anlamda adil olan toplumlar için geçerlidir ve adil bir toplumun ön şartı ise demokratik bir yönetim biçimine sahip olmasıdır (Rawls, 2001b:53). Habermas'a göre, modern devlet yurttaşlarından sadece benimsenebilecek değerlerde prensipler üzerine kurulmuş olması koşuluyla ve o ölçüde, yasalara itaat bekleyebilir ve ancak bu prensipler ışığında yasal olan meşru olarak haklı gösterilebilir ya da gayri meşru olarak reddedilebilir (Akt: Atay, 1999:161).

Sivil itaatsizlik kavramının, genel olarak *dar tanım*, *geniş tanım* ve *baskın tanım* olmak üzere üç ayrı kümede toplandığı söylenebilir. *Dar tanım*, tanım öğelerinin çokluğu nedeniyle itaatsizlik edimlerinin pek azının sivil olarak anılmasına olanak verirken bunun karşısı olan *geniş tanım*, belirleyici öğeleri sınırlı tutarak bu daireyi genişletmektedir. Geniş tanımın öğeleri genellikle: hukuk normunun bilinçli olarak çiğnenmesi; edimcinin özel türde bir motivasyonu; edimin kamuya açık olması ve - her geniş tanımda yer almasa bile- itaatsizliğin devrimsel olmayıp, aksine sisteme içkin bulunmasıdır. *Baskın tanımda* ise bunlara ayrıca şiddetsizlik eklenmektedir. Bu tanım tarzının temsilcileri Christian Bay, Hugo Adam Bedau, William T. Blackstone, Rudolph H. Weingartner ve özellikle John Rawls'tur (Ökçesiz, 2001b:105).

“Rawls *Adalet Kuramı* adlı tanınmış eserinde şu tanımı önermektedir: sivil itaatsizlik “genellikle; yasaların ya da hükümet politikasının değiştirilmesi sonucuna yol açmak isteyen kamuya açık, şiddetsiz, vicdanen belirlenmiş, ama yasaya aykırı bir eylemde” kendisini gösterir. Meşru sayılabilecek bir sivil itaatsizlikte Rawls'a göre şu üç koşul gerçekleşmiş olmalıdır: protesto iyi betimlenmiş ağır haksızlık olaylarına karşı olmalıdır; sonuç verme olasılığı yüksek yasal etkilene olanakları tüketilmiş olmalıdır; itaatsizlik etkinlikleri anayasal düzenin işleyişini tehlikeye sokacak bir boyuta ulaşmış olmamalıdır. Rawls'ın bu kuramı Alman hukukçular tarafından da oldukça tartışılmaktadır (Habermas, 2001:123-124).

Yurttaşların çoğunluğunun görme, kavrama yeteneklerine ve adalet duygularına çağrı amacından doğan merkezî koşullar tartışılmamaktadır. Sivil itaatsizlik, bireysel çıkarların ya da yalnızca bireysel isteklerin temelde yer alamayacağı, ahlâken *temellendirilmiş* bir protestodur; kural olarak önceden duyurulmuş ve polisçe kendi akışında hesaplanabilir olan *kamuya açık* bir eylemdir. Hukuk düzenine olan genel itaate ilişmeksizin tekil hukuk normlarının kasıtlı olarak çiğnenmesini içermektedir; norm ihlâlinin hukuksal sonuçlarına katlanmaya hazır olmayı gerektirir; sivil itaatsizliğin gerçekleştirdiği norm ihlâli nihayet sembolik bir karakterdedir. Zaten buradan protesto araçlarında şiddetsizlik sınırlaması doğmaktadır” (Habermas, 1995:35-36).

Bedau'ya göre; yasaya aykırı, kamuya açık, şiddetsiz ve vicdanî olarak bir yasayı ya da bir hükümet politikasını veya kararını engellemek isteyen kimse sivil itaatsizlik işlemiş olur. Rawls'un tanımı ise Almanya ve İsviçre'de en çok tartışılanlar arasındadır: sivil itaatsizlik, yasaların ya da hükümet politikalarının değiştirilmesini amaçlayan ve kamuya açık bir tarzda gerçekleştirilen şiddetsiz, vicdanî ve aynı zamanda siyasi nitelikli, yasaya aykırı bir edimdir. Bay'in tanımında ise şiddetsizlik yerine “dikkatle seçilmiş ve sınırlanmış araçlarla” ifadesi kullanılmıştır. Birçok

itaatsizlik eylemini aynı zamanda başkaldırma, isyan, direniş, devrim, ihtilâl ve terör olarak niteleyebiliriz. “Sivil” olabilmeleri için önce ilk koşul olarak şiddetten kesinlikle kaçınmaları gerekmektedir.

Baskın tanımının öğelerine sivil itaatsizin, ediminin sonuçlarına katlanmaya hazır bulunmak tutumunu ekleyerek dar tanıma ulaşıyoruz.

Rawls’un tanımı doktrinde geniş bir katılım görmüştür. Dreier bu tanımdan hareket ederek sivil itaatsizliğin a) bir itaatsizlik edimi, b) kamuya açık, c) şiddetsiz, d) siyasî-ahlâkî bir motivasyona dayalı olduğunu saptıyor. Buna göre sivil itaatsizlik daima gösterisel bir düşünce açıklamasıdır. Ona göre bir sivil itaatsizlikten söz edebilmek için ayrıca ağır bir haksızlığa karşı protesto edilmeli; edim amaca uygun olmalı, yani seçilen araç başarı vaat etmeli, gerekli bulunmalı, yani protesto hedefi yasal yollarla ulaşılabılır olmamalı, üçüncü kişilerin hakları ve çıkarları ile temas olabildiğince sınırlı kalmalı; bunlardan başka araç makul olmalı, yani yasa ihlâlinin sonuçları ile ulaşılmak istenen hedef arasında makul bir ilişki bulunmalıdır. Habermas da aynı tanımdan yola çıkmaktadır: Sivil itaatsizlik yalnızca kişiye özgü inançların ve çıkarların temel alınamayacağı ahlâkî bir protestodur. Kural olarak önceden bildirilmiş ve polisçe akışımın hesaplanabilir olduğu kamuya açık bir eylemdir; hukuk düzeninin bütününe olan itaati etkilemeksizin, tekil normların kasıtlı olarak çiğnenmesini içerir; normun çiğnenmesinin hukukî sonuçlarından sorumlu olmaya hazır bulunmak tutumunu gerektirir; sivil itaatsizliğin gerçekleştiği norm ihlâlî sembolik bir karaktere sahiptir. Buradan da zaten protesto araçlarının şiddetten uzak bulunması gerektiği sınırlaması doğmaktadır (Ökçesiz, 2001b:105-107; Nişancı, 2003:193).

Harrop A.Freeman’a göre sivil itaatsizliğin özellikleri şunlardır:

-“Sivil” kelimesi “suçlu” kelimesinin zıddı olarak kullanılamaz. Çünkü, bazı sivil itaatsizlik suça eğilimlidir.

-Sivil itaatsizlik, tesadüfen yapılan bir hareket değil, seçilip düşünülerek yapılan bir eylemdir.

-Adaletsizliğe ve şartları değiştirmeye dikkat çeker. Bu nedenle harici bir amacı vardır.

-Şiddet dışı bir harekettir.

-Sivil itaatsizlik eylemcisi sıradan suç niyetine sahip değildir.

-Anayasanın ilk düzeltme teorisinde yer alan bir ifade ve iletişim şeklidir.

-Sivil itaatsizlik eylemi gücü elinde bulunduranlar tarafından engellenen kişilerce kullanılır.

-Sivil itaatsizlik yasal veya yasalara karşı olabilir.

-Dinî bir felsefeye sahip olabilir ama zorunda değildir; sahip olduğunda ise pasifizme çok yakındır (Freeman, 1999:111-112).

Sivil itaatsizlikte eylem amaca uygun olmalı, eylemle ulaşılmak istenen hedef arasında geçerli ilişki bulunmalı, yasal yollar tüketilmiş olmalı ya da başvurudan bir sonuç alınmayacağı konusunda yaygın bir kanı bulunmalı ve eylemci, eyleminin sonucuna katlanmalıdır (Taşkın, 2004:60).

Sivil İtaatsizliğin Unsurları

Yukarıdaki tanımlara bağlı olarak “Sivil İtaatsizlik” kavramının unsurlarını şu şekilde sayabiliriz;

- Yasaya aykırılık.
- Şiddet içermeme.
- Kamuya açıklık.
- Toplumsal adalet anlayışına ve kamu vicdanına çağrı.
- Siyasî ve hukukî sorumluluğun üstlenilmesi.
- Ciddî haksızlığa karşı makul ve objektif muhalefet etme.
- Sistemin dışında belirli ve somut haksızlığa karşı olma.

Yasaya Aykırılık

Her şeyden önce sivil itaatsizlik, haksız bir uygulamaya karşı bütün yasal yollar denendikten sonra girilen yasa dışı bir eylemdir. Ancak yasa dışı eyleme girişmek kural olarak yasa dışı örgütlenmeyi ya da eylemi savunmak anlamına gelmez. Bu yola, ancak sonuç getirecek yasal yollar denenip tüketildikten sonra başvurulur. Çünkü sivil itaatsizlik eylemcisi var olan anayasal düzenin temel ilkelerine ya da toplumsal sözleşmeye esastan bir itirazda bulunmaz. Aksine, bu temel anlaşmanın ilkelerinin çiğnenmesinden duyduğu kaygıyı dile getirmek için bu yola başvurur. Bu anlamıyla sivil itaatsizlik yasa dışı, ancak meşru bir eylemdir (Coşar, 2001:10). Yasalar adil oldukları için değil, yasa oldukları için uygulanırlar. H. David Thoreau, adil olmayan yasaların haksızlığa neden olmaları halinde itaati hak etmediklerini söyler (Thoreau, 2001:31).

Yasayı ihlâl etme, onu inkar ve ret etme anlamına gelmeyeceği gibi yasaya saygılı olmaya da engel değildir. Meşru, ancak yasa dışı olma paradoksu yasaya bağlı ve saygılı olmayı engellemez¹ ve hatta engellememelidir. Philips A. Hart’a göre, itaati reddedenlere gösterilebilecek anlayış, bunların kanunun verebileceği her türden cezayı kabule hazır olmalarıyla sınırlıdır (Akt. Arendt, 2001:78). Aslında sivil itaatsizlik eylemcisinin en büyük özelliği de budur; hukuka aykırı bulduğu yasaya şiddet içermeyen bir itaatsizlik gösterip sonuçlarına razı olma. İşte yasayı ihlâl ettiği halde sonucuna razı olarak ona saygılı olma da budur. Yasaya saygılı olma, onu ihlâl eden eylemcinin ceza görmesi için aktif harekette bulunmasını gerektirmez (Dworkin, 2001:158).

Yasaya aykırılık kavramı ile, bir pozitif hukuk normuna karşı oluş anlaşılmaktadır. Buna göre sivil itaatsizlik, bazı yasaklayıcı kurallara karşı gelmekle (ceza kurallarının, disiplin kurallarının çiğnenmesi gibi) ya da hukuken emredilen bir edimi yerine getirmemekle (vergi ödemekten kaçınma gibi) gerçekleşebilir.

Bir hukuki normun çiğnenmesine karşı yasa dışı bir eylem (Özlem, 1999:84) olan sivil itaatsizlik, doğrudan veya dolaylı olarak ortaya konabilir. Doğrudan sivil itaatsizlikte, söz konusu pozitif hukuk normuna, bu kuralın getirdiği düzenlemeyi

¹ İdam cezasıyla yargılanan Socrates, arkadaşları tarafından Atina dışına kaçılma teklifini “Bugüne kadar Atina kanunlarına saygı gösterip itaat ettim. Bugün aleyhime döndü diye kaçarsam kendimle çelişmiş olurum” diyerek reddetmiştir.

çiğneyerek yapılan bir protesto eylemi ile karşı çıkış söz konusudur. Bu duruma örnek olarak, ülkemizde frekans ve yayın yapmaya ilişkin yasal düzenleme yapılmadan önceki özel radyo ve televizyon yayınlarını gösterebiliriz.

Dolaylı sivil itaatsizlikte ise, karşı çıkılan hukuk kuralı ile protesto eylemi aynı değildir. İlgili pozitif hukuk metnine aykırı davranılmaksızın bir protesto eylemi söz konusudur. Örneğin, uluslararası bir askerî anlaşma gereği yerleştirilen uzun menzilli füzelerin kaldırılması için girişilen bir protesto eyleminde, bu anlaşma metninin çiğnenmesi mümkün olmadığından, konuya kamuoyunun dikkatini çekecek, başka bir protesto yapılabilir. Gandhi'nin pasif direniş tutumu da dolaylı protestonun tipik örneklerinden biridir (www.hukuk.gen.tr, 2003).

Şiddet İçermeme

Şiddet kullanımı diğer protesto biçimlerini sivil itaatsizlikten ayıran en temel özelliklerden birisidir. Sivil itaatsizlik şiddet içermemelidir. Ancak, eylemin yapısı gereği, az da olsa ortaya bir hareketlilik çıkıyorsa; burada temel ölçüt, üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkının ve özgürlüğünün çiğnenmemesidir.

Sivil itaatsizlik eyleminde ifadesini bulan ihlâl sembolik özelliğindedir. Örneğin, basın özgürlüğünü savunmak için yapılan yolu kapatma veya oturma eyleminde, hastaneye giden yegâne yol kapatılıyorsa; bu artık bir sivil itaatsizlik olarak değerlendirilemez. Ya da öğrenim harçlarının artırılmasını kınamak için öğrencilerin yaptıkları oturma eylemi, bu boyutta kaldığı sürece bir sivil itaatsizliktir; ancak kışkırtmaya kapılarak, çevreye, üçüncü kişilerin araç, dükkan ve malları ile beden ve kişiliklerine ya da kamu mallarına zarar verme biçimine dönüştüğü an söz konusu eylem sivil itaatsizlikten çıkar. Diğer bir ifadeyle şiddet içeren bir eylem "sivil itaatsizlik" olarak nitelendirilemez. Bununla birlikte şiddetin ne olduğu ve sınırlarının nerede başladığı tartışmalıdır. Örneğin her türlü zor uygulaması veya psikolojik baskı şiddet midir? Bu konuda genel kabul gören anlayış, eylemin karşıtlarının ya da olayın dışındaki üçüncü kişilerin fizikî ve psikolojik bütünlüklerine zarar vermemesidir. Gandhi'nin teorisinde daha da ileri gidilerek karşıtının malına bile zarar verici eylemlerin yanında yaralayıcı ve zarar verici sözlerden dahi kaçınılması önerilmektedir (Coşar, 2001:12).

Kanaatimizce, "olayın dışındaki üçüncü kişilerin fizikî ve psikolojik bütünlüklerine zarar vermeme" şeklindeki tanım şiddeti açıklamada yetersiz kalmaktadır. İnsan psikolojisinde evrensel olarak varlığı kabul edilen ve en güçlü dürtülerden biri olan saldırganlık ve onun sonucu olan şiddet, toplumda pek çok boyutta gözlemlenen bir olgudur. Şiddet, içgüdüsel olarak varolan ve çevre etkenlerden kaynaklanan bir davranış olarak görülür. Sosyal, kültürel ve ekonomik faktörler şiddet oluşumunda önemli rol oynarlar. Şiddetin yoğun olarak günlük hayatta yer alması onun kanıksanmasına da yol açmaktadır. Şiddet ayrıca bir sorunu çözme aracı olarak kullanıldığından, bu kanıksama şiddetin birçok boyutta kullanılmasına ve çok çeşitli şekillerde karşımıza çıkmasına neden olmaktadır. Genel kabul gören bir sınıflandırmaya göre şiddet altı kısma ayrılabilir. Bunlar; saldırgan şiddet, aile içi şiddet, kadına yönelik şiddet, çocuğa yönelik şiddet, yaşlılara yönelik şiddet ve son olarak kişinin kendisine yönelttiği şiddettir (Polat, 2000:61).

Harrop A.Freeman'a göre şiddet, gücün kişi veya gruplara fizikî zarar verecek tarzda kullanımınıdır. Biz, kişinin kendi vücudunun normal fonksiyonlarını engelleyecek ve fiziksel yapısını bozacak aktif veya pasif her tür hareketini şiddet olarak yorumluyoruz. Örneğin, kişinin kendisini sakat bırakacak eylemlere girişmesi, vücudunun çeşitli yerlerini jilet veya bıçakla kesmesi, ölümle sonuçlanacak şekilde dondurucu soğukta kalması veya ölüm hedefli açlık grevine gitmesi ya da yaşamı bazı ilaçların kullanılmasına bağlı olduğu hâlde eylem amacıyla bu ilaçları almaması birer şiddettir. Kişinin kendi bedeni üzerindeki eylemleri vücut bütünlüğüne halel getirmedikçe şiddet olarak değerlendirilmemelidir. Mahatma Gandhi'nin "şiddet kullanmama" ve Ahimsa (bütün canlılara karşı şefkat ve incitmeme) doktrini (Uçar, 1999:14) de bu görüşü doğrulamaktadır. Yine Gandhi, "Sevgi ve şiddet dışılık varlığımızın bir kanunu olmasaydı, bütün iddiam paramparça olurdu" ve "Hakikat varlığımızın kanunudur" demiş-tir (Metron, 2001:26). Gandhi'ye göre; sivil itaatsizlik, genelde düşmanlıkları derinleştirmenin değil, düşmanlığı gidermenin, karşıtını yok etmenin değil, ikna etmenin bir yöntemi olarak düşünüldüğü için şiddet kullanmak sivil itaatsizliğin hedefleriyle uyuşmaz (Coşar, 2001:12).

Sivil itaatsizlik, barışçı yöntemler kullanır; şiddetten, özellikle de insanlara karşı şiddetten kaçınır. İnsanları yaralayabilecek, incitebilecek şiddet eylemleri sivil itaatsizliğin çağrı karakteriyle uyuşmaz. Başkalarının özgürlüklerinin sınırlanması yolundaki davranışlar, eylemin sivil itaatsizlik özelliğinin belirsizleşmesine yol açar. Çağrılarının başarısızlığı durumunda, şiddeti içeren direniş yöntemlerine başvurulması fikri akla gelebilir. Ancak unutulmaması gereken, sivil itaatsizliğin vicdanî ve derin kanaatleri ifade ettiğidir; bu nedenle uyarıda bulunup ihtar edebilir, ancak tehdit edemez..

Sivil itaatsizlik, başka bir nedenle yasaya karşı itaatsizliği, sınırları zorlama durumunda da olsa, yasaya sadakat sınırları içinde ifade ettiği için de barışçıldır. Yasa ihlâl edilir, ancak yasaya bağlılık, eylemin alenîliği, barışçı niteliği ve eylemcilerin eylemlerinin yasal sonuçlarını üstlenmeye hazır olmaları yoluyla ifade edilir (Rawls, 1994a:59).

Kamuya Açıklık

Sivil itaatsizlik kavramının tartışmalı bir diğer unsuru da kamuya açıklıktır. Yasa dışı olmasına rağmen sivil itaatsizlik gizli değil, açık (alenî) bir eylemdir. Eylem sadece kamusal prensiplere dayanmakla kalmaz, ayrıca kamuya açık bir şekilde gündeme getirilir. Eylem, gizli değil, tersine kamuoyu tarafından yeterince algılanabilecek biçimde uygulanır (Rawls, 1994a:59). Alenîlik sadece eyleme katılanların kendilerini gizlememelerini değil, yapılan eylemin kamuoyunca algılanabilir özellikte olmasını gerektirir. Ancak alenîlik kavramıyla ilgili bazı sınırlamalar ve istisnai durumlar vardır. Bunların en önemlisi eylemin başından beri alenî olmasının sivil itaatsizliği tümüyle başarısız kılacağı yolundaki endişedir. Böyle bir durumda eylemin gerçekleştirildiği sırada gizli kalması her şeyden önce daha önemlidir. Ancak saklama eylemi sona erdikten sonra bunun mutlaka kamuoyuna duyurulması gerekir (Coşar, 2001:11).

Sivil itaatsizlik vicdanlarda yatan bir adalet, bir hakkâniyet duygusuna çağrı niteliğinde olduğundan, kamuya açıklık vasfı aranmaktadır. Sadece olaydan mağdur

olanın değil, “her insanın böyle bir olguya karşı tepki duyması gerektiği” öngörüsünden hareket etmektedir.

Kişisel çıkar arayışlarının ötesinde, aynı durumdaki herkes için adalete yönelik bir çözüm arayışı olan sivil itaatsizlik, bu yönüyle kamusalılığı da ortaya koymaktadır (www.hukuk.gen.tr).

Sivil itaatsizlikte yasa ihlâl edilir, ancak yasaya bağlılık, eylemin ahenkliği, barışçı niteliği ve eylemcilerin eylemlerinin yasal sonuçlarını üstlenmeye hazır olmaları yoluyla ifade edilir. Yasaya saygı, çoğunluğa yapılan eylemin vicdanî ve samimi olduğunu, kamuoyunun adalet duygusuna hitap ettiğini kabul ettirmeye katkıda bulunur. Kamuya açıklık ve barışçılık samimiyetin ifadesidir (Rawls, 1994a:59-60).

Toplumsal Adalet Anlayışına ve Kamu Vicdanına Çağrı

Sivil itaatsizlik, toplumun çoğunluğuna yapılan bir çağrı ve toplumun bu kesimine gönderilen bir mesajdır. Bu çağrı, toplumsal adalet anlayışını temel alır. Bazı yazarlar “kamusal (ortak) adalet” terimini kullansa da (Coşar, 2001:12) biz “toplumsal adalet” terimini kullanmayı uygun görüyoruz.

Toplumsal adalet, toplumla onun üyeleri arasındaki ilişkileri düzenler. Bu açıdan tüm toplumsal ilişkileri ortak yararı gerçekleştirmek amacıyla düzenler. Düzenlemelerde ve işlemlerde bireyler sürekli olarak toplum üyesi anlamında ele alınmıştır. Toplumu oluşturan tüm bireylerin ortak yararlarını gerçekleştirmek toplumsal adaletin amacıdır. Toplum üyesi olan kişilerin davranış özgürlükleri diğerlerinki ile sınırlıdır. İnsanlardan her birinin kendi amaçları doğrultusunda eylemlerini sürdürebilmeleri için karşılıklı anlayış ve yardımlaşma zorunludur. İnsanların amaçlarını gerçekleştirmelerinde bunun araçlarını içinden alabilecekleri bir ortak koşullar topluluğu gerekmektedir. İçinden herkesin bir şeyler aldığı bu topluluğa gene herkesin bir şeyler vermesini sağlamalıdır. Toplum düzeninin haklar yanında görevlerle dengelemesi ve korunması zorunludur. Toplumsal adalet bu dengeyi gerçekleştiren meka-nizmadır. Dengeyi bozabilecek tüm gelişmelere karşı önlemlerin getirilmesi bu anlayışın kapsamındadır.

Toplumsal adalet, ayrıcalık veya özel uygulamaları içermez; bunlara tümüyle karşı çıkar. Toplumun genel duyarlılığı ve bilinci buna yardımcı olur. Toplumsal adalet, toplumun yapısına ve gereksinmelerine göre biçim almaktadır. Toplumsal adaletin toplumda beliren tüm oluşumları izlemesi ve bunlara göre bir içerik kazanması zorunludur. Hukukun tam anlamıyla gerçekleşebilmesi ve adaletin somutlaşabilmesi için toplumsal durumun gözlenmesi ve sosyal yapının iç dinamiklerine göre hareket edilmesi gerekmektedir.

Toplumsal adalet kavramı aslında çağımızın ortaya çıkardığı bir kavramdır. Endüstri devrimi ile toplum yapısının değişmesi ve çalışan büyük kitlelerin doğması, adalete toplumsal bir boyut kazandırmıştır. En geniş anlamda toplumsal adalet, toplum ile onu oluşturan bireyler arasında dengeyi sağlanmasınıdır.

Siyasî ve Hukukî Sorumluluğun Üstlenilmesi

Sivil itaatsizlik eylemcisi birey ya da grup eyleminin sorumluluğunu üstlenir. Sivil itaatsizlik eylemcisi açısından kamuoyunun gözleri önünde olmak esastır. Başından itibaren hedef ve eylem tespit edilmiş ve açıklanmış olduğu için eylemin sonunda siyasî sorumluluktan kaçınmak, eylemi inkar etmek anlamına gelir ki bu söz konusu edilemez (Coşar, 2001:11-12).

Bazı teorisyenler meşru düzeyde girilen bir eylemden dolayı cezalandırılmayı kabul etmenin doğru olmayacağını savunmuşlardır (Coşar, 2001:12). Kanaatimizce, yapılan eylemin hukukî ve cezai sonuçlarını göze alıp katlanmak hukukî sorumluluğun üstlenilmesi için gereklidir. Sivil itaatsizlik kavramını ortaya koyan Henry David Thoreau, kölelik karşıtlarının bir eylemi olarak görülen 'kelle vergisi'ni ödemeyi reddettiği için 1846 Temmuz'unda tutuklanarak cezaevine girmiş ve buna rağmen söz konusu vergiyi ödemeyi kabul etmemiştir. Eylemin sonuçlarına katlanmak sadece hukukî değil cezai sonuçları da kapsmalıdır.

Şiddet içermeme unsurunda olduğu gibi, çiğnenen pozitif hukuk normunun yapırımına katılma ve katlanma tutumu, sivil itaatsizliği diğer protesto çeşitlerinden ayırır. Diğer protesto biçimlerinde eylemciler, eylemleri sonucunda karşılaşacak oldukları hukukî ve cezai sorumluluktan kaçınmaya çalışırlar. Bu tür eylemlerde eylemin hukukî veya cezai sonucuna katlanma veya razı olma söz konusu değildir. Hukuka bağlılık ana kural olmakla birlikte, sivil itaatsizlik sistem içinde yer alan özgün bir düzenlemeye karşı çıkış şeklinde kendini göstermektedir.

Aslında sivil itaatsizlik, sistemin değerlerine yönelik bir çağrıdır. Protesto konusu olan somut uygulama, adaletli olmadığı ya da uygun olmadığı için öncelikle sisteme şikayet edilmektedir (www.hukuk.gen.tr).

Ciddî Haksızlığa Karşı Makul ve Objektif Muhalefet Etme

Sivil itaatsizlik, yasal yollara başvurulduğu hâlde sonuç alınamamış olan ciddi haksızlıklara karşı yapılır. Yasal yollarla sonuç alınamayan her durumda da sivil itaatsizliğe başvurulmaz. Aksi halde, sivil itaatsizlik işlevsiz hâle gelerek kendi ciddiyetini kaybeder ve katılanların inandırıcılığını azaltır. Ancak ciddi haksızlığın ne olduğu ise tartışmalıdır. Kanaatimizce, haksızlığa maruz kaldığını düşünen bir insanın bu haksızlık karşısında duymuş olduğu vicdanî rahatsızlığı kamu vicdanı da benzer şekilde hissediyorsa haksızlığın ciddi olduğu sonucuna varılabilir. Toplum, ciddi haksızlık karşısında başlatılmış olan sivil itaatsizliğe ya fiilen ya da fikren destek verir veya benimsemeyerek karşı çıkar. İtaatsizliğin, ölçülü, amaca uygun ve haksızlıkla makul bir ilişki içinde olması gerekir. Ölçüsünü ve amacını aşan veya kontrolünü yitiren itaatsizlik, haklılığını ve meşruluğunu da bu ölçüde kaybeder.

Toplum (kamu) vicdanı, genellikle mazlumdan ve mağdurdan yana tavır alır; ancak hakkın kötüye kullanılmasına ve istismarına iltifat etmez. Çaresizlik, içinde bulunduğu insanları mazlum durumuna getirir ve mağduriyet toplumun vicdanını etkiler. Sivil itaatsizliğin yasal yolların tüketilip bir sonuç alınmaması nedeniyle en son durumda başvurulacak eylem olması bu eyleme girişen insanları çaresiz gösterir.

İşte, toplum vicdanı, kendisini çaresiz gören ve toplumsal vicdana çağrıda bulunan insanların yanında hissederek.

Çarlık Rusya'sında Tolstoy'un ve Thoreau'nun fikirlerini uygulayarak askere gitmeyi ve vergi vermeyi reddeden Dukhobarlar (bir Kafkas kavmi), Çarlık rejiminin şiddetli cezaları ve Sibiryaya sürgünlerine tahammül etmek zorunda kalmışlar; bunların haline acıyan Tolstoy, Anna Karenina isimli kitabının getirdiği gelirleri bağışlayarak, kiraladığı gemilerle 10.000 Dukhobar'un Kanada'ya göçmesini sağlamıştı (Uçar, 1999:14). İşte, toplum vicdanına çağrının ferdi kabul görmüş şekli budur.

Sistemin Dışında, Belirli ve Somut Haksızlığa Karşı Gelme

Sivil itaatsizlik eylemi az ya da çok adil olduğu varsayılan toplumsal ilişkiler sistemine karşı değil, tek tek haksızlıklara karşı yapılır. Yani sistemin tümüne karşı bir çıkış söz konusu değildir. Sistemin genel anlamda adaletli olduğu varsayılır. Bu anlamda sivil itaatsizlik ideolojik birliktelikleri gerektirmez. Asıl olan, karşı çıkılan ya da istenen şeylerde ortaklıktır. Zaten sivil itaatsizlik örgütlenmelerinin başarısı, "farklı eğilimlerinin çabalarını ortak bir hedefe yöneltme kapasitesiyle" doğru orantılıdır. Tekil haksızlıklara karşı girişilen sivil itaatsizlik eylemlerinin süresi haksızlığın giderilmesiyle sınırlıdır. Yani insanlar somut ve ortak bir hedef etrafından toplanır ve sorun çözülünce de dağılırlar (Coşar, 2000:14).

Sivil itaatsizlik genel olarak hukuk düzenine karşı değil, hukuk düzeni içerisinde var olan ya da ortaya çıkabilecek haksızlıklara ya da hukuksal düzenin bozulması tehlikesine karşı bir araç olarak tartışılır. Bu, genel anlamda adil bir hukuk düzeninin var olduğu, ancak bu hukuk düzeninin ek denetim ve düzeltme mekanizmalarına gereksinimi olduğu varsayımına dayanır. Zaten, mutlak anlamda adil bir hukuk düzeninden ve demokrasiden söz edilemez (Coşar, 2000:16).

Sivil itaatsizlik, "hukuk sisteminin içinde aksayan bir kurala karşı çıkıştır". Ancak, sistemin bütününe yönelik genel bir kabul söz konusudur. Hatta bu o kadar açıktır ki, eylemde bulunan, bu aksayan kural için öngörülen yaptırımını bile kabul etmektedir.

Sivil itaatsizlik, toplumsal-siyasal durum karşısında, yasaya aykırı davranışa zorunlu kılacak, vicdanî bir duygu-düşünce sürecidir. Bu vicdanî süreç sivil itaatsizliğe götüren süreçtir. Ancak, diğer unsurları taşıyan herhangi bir davranışın sivil itaatsizlik eylemi sayılabilmesi için, hukuk normunun uygulanmasının, ağır bir haksızlığa yol açması koşulu aranmaktadır (www.hukuk.gen.tr).

Sivil İtaatsizlik Örnekleri

Sivil itaatsizliğin pek çok örneği bulunmaktadır. Bunlardan; oturma, insandan hali oluşturma, işgal, genel greve çağrı, siyasileri istifaya çağrı, imza toplama, izinsiz gösteri yürüyüşü yapmak, siyasî grev, dayanışma grevi, yayınla kendini ihbar etmek, boykot, abluka, genel kurul toplantısında kürsü işgali, izinsiz bildiri dağıtma, şantiye alanlarına kulübeler ve çadırlar kurma, vergi veya elektrik borcunu kısmen ödememe, askerî bölgeye ağaç dikme, inşaat araçlarının ablukası ve işgali,

hastalıklı balıkları sorumlu firma binalarına bırakma, yasak bölgelere girme, gemilerin yüklenme ve açılmasını engelleme, uçuş pistini yarı çıplak halde işgal, kan sıçratma, “ölü” biçiminde yere uzanma, barış kampları kurma, işi bırakma, işi yavaşlatma, çit aşma, imdat frenini çekme, yasak alanda (parlamento önünde) gösteri yapma, 100 m. yüksekliğe balon veya pankart asma, ağaçların kesilmesini engelleme, şantiye alanında kutlama düzenleme, karayolunu paravanla kapatma, sınır kapılarını traktörle abluka altına alma, sivil savunma tatbikatında sığınaklara girmeme, hafriyat araçlarını engelleme, tehlikeli yerlere trafik işareti koyma, yaya geçidi çizgileri çizme, ağaçlara sarılma, bir anma levhasını yasalara aykırı olarak asma, elektrik borcunun bir kısmını bankalara bloke etme, çocuklarla el ele vererek yol kesme, kuralları aşırı titizlikle uygulayarak bir hizmeti yavaşlatma, hukuki olanaklardan topluca yararlanma ve toplu viziteye çıkmak sivil itaatsizlik eylemine örnek olarak gösterilmektedir (www.teb.org.tr; Yıldız, 2001:145).

Dünyada Sivil İtaatsizlik Eylemleri (Ökçesiz, 2001:51-76)

Bazı ülkelerde yapılan ve sivil itaatsizlik olarak kabul edilen eylemlerin bir kısmı şöyledir:

Almanya

18-20.02.1975 tarihinde atom enerjisi santrali kurulması amacıyla yapılan ormandan yer açma çalışmalarının engellenmesi ve Why'l'de ilk alan işgali, 19.02.1977 tarihinde elektrik parasının atom enerjisinden elde edilen kısmının ödenmemesi için çağrı, 13.10.1980 tarihinde balıkçıların kimyasal maddelerden zarar görmüş balıkları Bayer'in kapıcı odasına doldurmaları ve 19.02.1977 tarihinde yeni atom silâhlarının yerleştirilmesini protesto etmek amacıyla metro istasyonlarındaki imdat frenlerinin aynı anda çekilmesi (Ökçesiz, 2001:51).

Amerika

01.12. 1955 tarihinde belediyenin otobüslere koyduğu ırklara göre oturma düzeninin çiğnenmesi, 28.05.1961 tarihinde ırk ayırımı yapan güney eyaletlerine, siyah ve beyazların birlikte oturdukları otobüslerle özgürlük seyahati, Martin Luther King'in (1929-1968) Amerika Birleşik Devletleri'nde ırk ve inanç ayırımına karşı başlattığı eylem², 17.10.1967 tarihinde Vietnam savaşını protesto etmek amacıyla, askerlik dairesinin önünde oturma eylemi (www.hukuk.gen.tr), Vietnam'a gitmek istemeyen gençlerin askerliğe çağrı belgelerini herkesin gözü önünde yakması, savaş karşıtlarının devlete vergi vermek yerine sivil itaatsizlik makalesi hediye etmesi (www.bianet.org), 16-19.04.1983 tarihleri arasında Greenpeace'in, Nevada çölünde Yaka Flat atom silâhları deneme bölgesine girmesi (Ökçesiz, 2001:62 vd).

Avusturya

29.10.1983 tarihinde liman yapımı çalışmaları için gerekli ağaç kesimini engellemek amacıyla ağaçlara sarılmak, Greenpeace'in 02.04.1984 tarihinde enerji santralının zararlı maddeler yaymasını protesto etmek amacıyla santralın bacasını işgali ve

² M.L. King'in yaptığı mücadelenin etkileri ölümünden sonra da sürmüş ve ırkçılığa karşı mücadelede önemli katkıları olmuştur. Bu nedenle, 1964 Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmüştür.

26.10.1985 tarihinde askerî bir merasim geçişinin oturma eylemi ile engellenmesi (Ökçesiz, 2001:67).

Danimarka

İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerce işgal edilen Danimarka'da, Nazi yönetimi Yahudileri kolaylıkla ayırt edebilmek için, onları, arkasında altı uçlu sarı yıldız bulunan giysiler giymeye mecbur etti. Danimarka halkı, Yahudilere karşı çıkarılan bu yasayı kabullenmedi. Aralarında kralın da bulunduğu hemen herkes, sırtı sarı yıldızlı giysilerle çıktı sokağa. Danimarka halkının bu tavrı, Yahudilerin tanınmasını da imkânsızlaştırdı. Naziler, hareketin lideri olarak gördükleri Danimarka kralını gözetimleri altında tutabilmek için onu çok hasta olduğunu açıklayarak, kralı saraya hapsedtiler. Ancak Danimarka halkı, ülkenin hemen her yerindeki çiçekçilere gidip krala gönderilmek üzere buketler hazırlattılar. Kısa sürede günlük hayat işlemez duruma geldi. Sonuçta, çiçek taşıdıkları için insanları tutuklayamayan Nazi yönetimi, kralın aniden iyileştiğini bildirmek zorunda kaldı (www.bianet.org).

Fransa

1966'dan beri Mururoa'daki nükleer denemeleri protesto amacıyla vergi ödemekten kaçınma, Sorbonne Üniversitesi binasının 13 Mayıs 1968'de işgali, 4.9.1971-17.10.1971 tarihleri arasında bir atom reaktörünün şantiyesinde 40 günlük oturma eylemi ve Greenpeace'in, Mururoa'daki nükleer denemeleri protesto amacıyla yaptıkları eylem (Ökçesiz, 2001:68).

Hindistan

Mahatma³ Gandhi'nin (1869-1948) sivil itaatsizlik eylemi. Gandhi, Thoreau'nun görüşlerini eski Hint düşüncesi Ahimsa (şiddetsizlik, tüm sevgi) ile bağdaştırmıştır. Kaba güçsüz direnme biçimindeki siyasî eylem kuramı, bu temel üzerinde yükselir. Ülkesinin dinsel felsefesi onun düşünsel omurgasıdır.

Gandhi'nin uyguladığı yöntem, pasif direniş yoluyla eylem yapmaktır. Ona göre sivil itaatsizlik, bir çıkar düşüncesi olmadan haklı bir davada eylemci olmaktır (Fischer, 1983:18). Eylemlerine 1920 yılında, bütün Hindistan halkına, İngilizlere karşı işbirliği yapmama konusundaki çağrılarını ile başladı. İki taktik uygulamaktaydı. İlki, vergi ödememe, mahkemelere karşı grev, okul, sivil ve askerî düzenlemeleri reddetmek; ikincisi, millî bağımsızlık isteğini her fırsatta dile getirmek. Her iki yöntem de son derece başarılı olmuştur. Gandhi'ye göre şiddetsizlik, hem onu kullanımları hem de kendisine karşı kullanılabilir kutsar. "Günahattan nefret et, günahkardan değil" sözü, onun felsefesini ve ne derece engin görüşlü olduğunu açıkça göstermektedir (www.hukuk.gen.tr).

Güney Afrika

Mahatma Gandhi, Güney Afrika'da avukatlık yaptığı gençlik yıllarında Hintli göçmen işçiler ve zencilere hayati zindan eden, Asyalı göçmenlerin sınırlarından izinsiz

³ "Mahatma" Sanskritçe'de yüce (maha) bir ruh (atman) taşıyan kişi demektir. Bkz. Ökçesiz, 2001:38.

girmelerini yasaklayan ve bunu hapisle cezalandıran Güney Afrika hükümetine karşı pasif direnişe geçti. Gandhi, binlerce taraftarını sınırı kasten ve büyük kitleler halinde geçmek için teşvik etti. Taraftarları kasten Güney Afrika topraklarını terk ediyor ve sonra izin almadan içeri giriyorlar ve bu yüzden hapse atılıyorlardı. Sayısız insanın bu suretle yaptığı sınır ihlâli yüzünden, öyle bir an geldi ki Güney Afrika hükümeti mahkumları üst üste doldurmasına rağmen, insanları hapsedecek hapishane bulamaz hale geldi. Çaresiz kalan hükümet, sınır ihlâlini hapisle cezalandıran kanunu iptal etmek zorunda kaldı (Uçar, 1999:13).

İngiltere

“Operation Gandhi” adlı grubun Savunma Bakanlığı’nın girişinde 11.01.1952 tarihinde yaptıkları oturma eylemi; Greenpeace’in, eylem gemisi “Sirius” tarafından İngiliz nükleer artıklarının Atlantik okyanusunda suya bırakılmasının engellenmesi ve silâh sergisinin önünde insandan halı yapılması, 1768’de Londra’da bulunan muhabirlerin parlamento konuşmalarını yayımlama yasağını çiğnemeleri, 20.12.1958’de Nort Pickenham’da füze üssüne giden yolda 37 kişinin tutuklanmasına neden olan oturarak abluka eylemi (Ökçesiz, 2001:70-71).

İtalya

1956 yılında işsizliği protesto amacıyla, yasadışı ve kendiliğinden yol yapımına başlanması ve 5.1.1986 da silâhlanma harcamalarını protesto amacıyla vergi boykotu, 1919’da Sicilya’da toprak işgalleri, 1977’de öğrenim koşullarının değiştirilmesi için aşırı sağ şiddet eylemlerini protesto amacıyla Roma Üniversitesi öğrencileri tarafından işgali, 24.12.1982 tarihinde Sicilya’da “Antimilitarist şiddetsiz yürüyüş” çerçevesinde Cruise Misilse füze üssünün yapımının engellenmesi ve 5.1.1986’da silahlanma harcamalarını protesto amacıyla Triest Katolik Piskoposuna vergi boykotunun onanması (Ökçesiz, 2001:73).

Japonya

1974’de askeri bütçe oranına karşılık gelen vergi miktarını ödemekten kaçınma ve Greenpeace’in, 21.12.1987 tarihinde 15 metrelik lastik balinasıyla Japon balina avlama gemilerinin okyanusa açılmalarını engellemesi (Ökçesiz, 2001:73).

Ülkemizde Sivil İtaatsizlik Eylemleri

Türkiye’de 1969 yılında Türkiye Öğretmenler Sendikası tarafından örgütlenen öğretmen boykotu, ülkedeki ilk sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirildi.

1995 yılının Mart ayında “Düşünceye Özgürlük” adlı kitabın, bin 80 kişinin imzasıyla yayımlanması da önemli bir sivil itaatsizlik eylemi olarak görüldü. Kitap, daha önce 24 yazarın yazılarını bir araya getiren “Düşünce Özgürlüğü ve Türkiye” adlı kitabın toplatılması, yayıncısı Erdal Öz ile Yaşar Kemal hakkında da dava açılmasına tepki olarak hazırlanmıştı. Bin 80 kişi kitabın yayıncısı olarak aynı suçta imza atmışlardı. Sonuçta, dönemin terörle mücadele yasasında yapılan değişikliklerle dava düşmüştü.

1995 yılının 27 Mayıs'ında, yakınları gözaltında kaybolan küçük bir grup ve onları destekleyenlerin Beyoğlu'nda Galatasaray Lisesi'nin önünde bir araya gelerek yapmış oldukları yarım saat süreli oturma eylemi daha sonra 1998 yılının Eylül ayına dek her Cumartesi günü tekrarlandı ve sivil itaatsizlik olarak kabul edildi.

Susurluk skandalının ardından "sürekli aydınlık için bir dakika karanlık" eylemlerini izleyen izinsiz yürüyüşlere katılan binlerce kişi, hükümetin yanlış politikalarına karşı olduklarını ifade ederken, son yılların önemli sivil itaatsizlik eylemlerine de imza atmış oldu (www.bianet.org). Sözü edilen eylem 1 Şubat 1997 Cumartesi gecesi saat 21.00'de başlamış ve tam 37 gün aralıksız sürdürülmüştür. Bergama halkının siyanürle altın çıkarmaya karşı giriştikleri eylem de sivil itaatsizliğe örnek olarak gösterilmiştir (<http://212.154.21.40/2001>).

Sonuç

Demokratik ve hukuksal bir sistemde, anayasal sisteminin özüne ve geneline dokunmaksızın belirli, somut, ciddi ve tekil haksızlığa karşı, kamuya açık ve aleni, siyasi ve hukuki sorumluluğun üstlenildiği, sonuç verme olasılığı yüksek, hiçbir şiddeti içermeyen ve toplumsal adalet anlayışına ile kamu vicdanına hitap eden yasa dışı meşru bir çağrı olan sivil itaatsizlik; terör ve terörizmden tamamen farklıdır ve hatta hiçbir ortak yönü yoktur.

Makyavelist mantıktan hareketle, amacına giden yolda her türlü eylemi ve aracı meşru ve mubah gören terörizm için sivil itaatsizlik kavramı, yozlaştırılacak en ideal kavramlardan biridir. Sivil itaatsizliğin terörizm ile bir veya benzer algılanması, evrensel hukukun ve adaletin özüne aykırılıktır. Terör; kaynağı, hedefi, nedeni ve amacı ne olursa olsun insanlığı ciddi şekilde tehdit eden gayri meşru bir eylemdir. Her toplum terörün mağduru olabilir ve terör her toplumdan çıkabilir. Bu açıdan terörü belli bir yere, milliyete, ideolojiye, dine, ırka, toplumun ya da ulusların belli bir grubuna inhisar ettirmek doğru değildir.

Sivil itaatsizlik eylemlerinin mahiyeti itibarıyla terörizmin zeminine kolayca kaçabileceği, terör örgütleri tarafından provoke edilebileceği, şiddetsizlik esasına dayalı bir anlayışın kolayca şiddete dönüştürülebileceği göz önüne alınarak iki eylem karşısında farklı uygulamalara gidilmesi gerekmektedir.

Sivil itaatsizliğin nerede başlayıp ve nerede bittiğinin tespiti sosyolojik, hukuksal ve insan hakları açısından oldukça önemlidir. Çünkü, haksızlığa şiddetsiz bir şekilde rıza göstermeme anlayışı kolayca kanunlara ve anayasal düzene itaatsizlik tavrına dönüşebilir.

Terör örgütlerinin eylemleri ile sivil itaatsizlik eylemlerine karşı alınacak önlemler ve yaptırımlar hiçbir benzerlik göstermez. Her iki eyleme aynı veya benzer önlem ya da ceza uygulanması daha ağır sonuçlar doğurur.

Kaynaklar

- Alacaktan, Uğur. (2004), “Terörün Değişen Yüzü ve Dünya”, *Hukuk ve Adalet Dergisi*, Y:1, S:1, (Ocak-Mart 2004).
- Altuğ, Yılmaz, (1995), *Terörün Anatomisi*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Arendt, Hannah, (2001), *Sivil İtaatsizlik* (Çev. Yakup Coşar), 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Atay, Tayfun, (1999) “Sivil İtaatsizlik:Antropolojik Çağrışımlar”, *Sivil İtaatsizlik* (Haz. Hayrettin Ökçesiz), Demokrasi Kitaplığı, İstanbul.
- Başeren, Sertaç, (2000) “Terörizm:Kavramsal Bir Değerlendirme”, *Terörizm İncelemeleri*, (Ümit Özdağ -Metin Öztürk), ASAM Yayınları, Ankara.
- Bayraktar, Köksal, (1982) *Siyasal Suç*, İstanbul.
- Bozdemir, M., (1981) “Terör(mü) ve Terörizm(mi)?”, *AÜSBF Basın Yayın Yüksek Okulu Yıllığı*.
- Bölügiray, Nevzat, (1996) *Anarşi ve Terör Nasıl Önlenir*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Coşar, Yakup, (2001) *Sivil İtaatsizlik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Çağlar, Bakır, (1993) *Argumentum*, Temmuz-Aralık, Sayı. 36-41.
- Çınar, Bekir, (1997) *Devlet Güvenliği İstihbarat ve Terör*, Sam Yayınları, Ankara.
- Demirel, Emin, (2001) *Terör*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Doğan, Özlem, (1997) “Sivil İtaatsizlik Üzerine Bir Felsefi İnceleme Denemesi”, *Sivil İtaatsizlik*, (Der. Hayrettin Ökçesiz), Disiplinlerarası Kolokyum, 7/9 Kasım.
- Dworkin, Ronald, (2001) “Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatigi”, *Sivil İtaatsizlik* (Çev. Yakup Coşar), 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Ergil, Doğu, (1980) *Türkiye’de Terör ve Şiddet*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Fischer, Louis, (1983) *Gandhi*, (Çev.Mehmet Harmancı), Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Freeman, H.A., (1999) “Sivil İtaatsizlik Üzerine Görüşler” *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Habermas, Jürgen, (1995) *Sivil İtaatsizlik*, (Çev. Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayınları, İstanbul.
- Hacıhafızoğlu, Dinçer, (2000) “Terörist Grupların Örgütlenmesi ve Yönetimi”, *Terörizm İncelemeleri*, (Ümit Özdağ-O.Metin Öztürk), ASAM Yayınları, Ankara.
- Hebarmas, Jürgen, (2001) “Sivil İtaatsizlik: Demokratik hukuk Devletin Denektaş-ı- Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı”, *Sivil İtaatsizlik* (Çev. Yakup Coşar), 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Hanlı, Hakan, (2002) Global Terörizm, <http://www.teror.gen.tr/turkce/makaleler>, Erişim tarihi:6.11.2002.
- Harding, Walter, (1991) *Sivil İtaatsizlik*, İstanbul.
- Hazır, Hayati, (2001) *Siyasal Şiddet ve Terörizm*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Hergüllü, Melike, (2001) <http://www.radikal.com.tr/2001/03/08/yorum>, Erişim tarihi:2001.

- <http://www.hukuk.gen.tr/konular/> Erişim tarihi: 28.05.2003
- İlhan, Suat, (1998) *Terör: Neden Türkiye*, NU-DO Yayın, Ankara.
- Karacan, I. (1984) “Terörizm, Kavram ve Yapısı”, *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı*, Ankara.
- Kongar, Emre, (2002) *Küresel Terör ve Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Merton, Thomas, (2001) *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, (Çev. Seda Çiftçi), Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Nişancı, Şükrü, (2003) *Sivil İtaatsizlik*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul.
- Ökçesiz, Hayrettin, (2001) “Sivil İtaatsizlik”, *Hukuk Felsefesi ve Sosyoloji Arkivi* Yayınları, İstanbul.
- Özlem, Doğan, (1999) “Sivil İtaatsizlik Üzerine Bir Felsefi İnceleme Denemesi”, *Sivil İtaatsizlik* (Haz. Hayrettin Ökçesiz), Demokrasi Kitaplığı, İstanbul.
- Pabuçcu, Köksal, (2003) *Biyolojik Terör*, Nesil Yayınları, İstanbul.
- Polat, Oğuz, (2000) *Adli Tıp*, Der Yayınları, İstanbul.
- Rawls, John, (1994) “A Theory of Justice”, Cambridge, (Çev. Hayrettin Ökçesiz), *Sivil itaatsizlik*, Afa Yayınları, İstanbul.
- Rawls, John, (2001) “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”, *Sivil İtaatsizlik* (Çev. Yakup Coşar), Ayrıntı Yayınları, 2. Basım.
- Saner, Hans, (2001) “Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine”, (Çev. Yakup Coşar), *Sivil İtaatsizlik*, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Şehirli, Atilla, (2000) *Türkiye’de Bölücü Terör Hareketleri*, Burak Yayınları, İstanbul.
- Şener, Esat, (2001) *Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- Tacar, Pulat Y, (1999) *Terör ve Demokrasi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Taşkın, Ahmet, (2004) “Baskıya Karşı Direnme Hakkı”, *TBB Dergisi*, S:52, (Mayıs-Haziran 2004).
- Tavas, Taner, (2000) “Terörizm: Psikolojisi ve Hedefleri”, *Terörizm İncelemeleri*, (Ümit Özdağ-O.Metin Öztürk), ASAM Yayınları, Ankara.
- Thoreau, H. David, (2001) “Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine”, *Sivil İtaatsizlik* (Çev. Yakup Coşar), 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- TDK (Türk Dil Kurumu) (1988) *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, C.2. Ankara.
- Uçar, Şahin, (1999) “Hanry D.Thoreau’nun Sivil İtaatsizlik Görüşü ve Otoriteye Karşı Çıkış Biçimi” *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, 2. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara.
- Uluengin, Hadi, (1992) “Terörün Anatomisi”, *Hürriyet*, 11 Şubat 1992.
- Ulugöl, Haluk, (2002) *Suçluların Geri Verilmesi ve Siyasî Suç*, Adil Yayınevi, Ankara.
- Uyanık, Mevlüt, (2001) *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Yayla, Atilla, (1990) “Terörizm:Kavramsal Bir Çerçeve”, *SBF Dergisi*, C:XLV, Y:1990.

Yıldız, A.Dursun, (2001) *Sivil İtaatsizlik*, Hasat Yayınları, İstanbul.

Yılmaz, Ejder, (1992) *Hukuk Sözlüğü*, Yetkin Yayınları, Ankara.

Zafer, Hamide, (1999) *Sosyolojik Boyutuyla Terörizm*, Beta Yayınları, İstanbul.